

Podstawy teoretyczne i ideowe geopolityki według Rudolfa Kjelléna

*The theoretical and ideological foundations
of geopolitics according to Rudolf Kjellén*

PIOTR EBERHARDT

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego PAN,
00-818 Warszawa, ul. Twarda 51/55; p.ebe@twarda.pan.pl

Zarys treści. W artykule zaprezentowano dokonania naukowe szwedzkiego uczonego Rudolfa Kjelléna (1864–1922). Był on twórcą terminu „geopolityka” dla nowej dyscypliny badawczej oraz wraz z Friedrichem Ratzlem (1844–1904) opracował jej założenia teoretyczno-metodyczne. Po przedstawieniu jego biografii zreferowano książki: *Państwo jako forma życia* oraz *Wielkie państwa*, które są traktowane jako dzieła klasyczne z zakresu geopolityki. Wspomniano również o postawie Kjelléna wobec sytuacji politycznej w świecie za jego życia.

Słowa kluczowe: Kjellén, geopolityka, państwo.

Życie i działalność

Wiedza o osiągnięciach naukowych, politycznych, dydaktycznych Rudolfa Kjelléna jest w Polsce dość fragmentaryczna. Brak jest odrębnych monografii, a nawet artykułów poświęconych temu uczonemu szwedzkiemu. Jedynie w podręcznikach dotyczących geopolityki, względnie geografii politycznej (np. Moczulski, 1999, s. 7–11; Otok, 2003, s. 11–12; Jean, 2003, s. 63–65; Rykiel, 2006, s. 25; Flint, 2008, s. 36, 39, 50, 81; Blacksell, 2008, s. 133; Potulski, 2010, s. 166–169) znajdują się kilku- lub kilkunastozdaniowe wstawki, w których podaje się, że Kjellén był autorem terminu „geopolityka” i wraz z Ratzlem i Haushoferem stworzył podstawy tej nowej dyscypliny naukowej. W niektórych z nich dodatkowo zamieszcza się informację, że reprezentował poglądy germanofilskie. Trudno wyjaśnić powód tego małego zainteresowania dorobkiem uczonego, który ze względu na swe oryginalne i prekursorskie poglądy powinien być obiektem dyskursu naukowego. Przyczyną tego stanu nie jest bariera językowa, bowiem wszystkie ważniejsze dzieła Kjelléna były przetłumaczone na język niemiecki. Jednakże ten wybitny myśliciel skandynawski nie wzbudził zainteresowania pol-

skich geografów i politologów. W literaturze światowej zaś sporadycznie publikowane są bardziej docieklive opracowania, w których przywołuje się dokonania Kjelléna (np. Holdar, 1992 oraz Thunander, 2001).

Rudolf Kjellén urodził się dnia 13 czerwca 1864 r. w rodzinie luterańskiego pastora w osadzie Torsö w pobliżu miasta Skara, położonego na południe od jeziora Wener. W tymże mieście ukończył w 1880 r. gimnazjum i wstąpił do najstarszego uniwersytetu szwedzkiego w Uppsali, który ukończył z wyróżnieniem w 1883 r. Dało mu to możliwość pracy naukowej na tej uczelni. Stopień doktora nauk filozoficznych uzyskał w 1890 r. W następnym roku otrzymał propozycję zatrudnienia na stanowisku wykładowcy na Uniwersytecie w Göteborgu. Tam też uzyskał tytuł docenta oraz kierownictwo katedry politologii. Prowadził zajęcia dla studentów z zakresu geografii i politologii (1892–1903). Na szwedzkich uniwersytetach zainicjowano wówczas studia politologiczne.¹ Uformowały się katedry wiedzy politologicznej nie tylko na Uniwersytecie w Göteborgu, ale również w Sztokholmie oraz na południu kraju w Lund.²

Pierwsze prace młodego uczonego dotyczyły ważnego problemu politycznego, tzn. funkcjonowania unii szwedzko-norweskiej, powołanej w 1814 i działającej do 1905 r. Pierwszą z tych prac była broszura opublikowana w 1892 r. pt. *Co wygrała Szwecja dzięki unii z Norwegią?*. Tematykę tę rozwija Kjellén w dwóch następnych opracowaniach (1893, 1894), pokazujących genezę ukonstytuowania się unii zjednoczeniowej, następnie jej historię (1818–1891) oraz możliwości dalszego funkcjonowania.³

W związku z nabrzmiałą sytuacją polityczną w Szwecji w następnej fazie swojego życia Kjellén aktywnie angażuje się w ogólnonarodową dysputę dotyczącą przyznania prawa wyborczego wszystkim obywatelom kraju. Była to dla Kjelléna kwestia dość kontrowersyjna, gdyż reprezentował poglądy konserwatywne i podchodził do tej reformy z dystansem, mając poważne zastrzeżenia prawne. Z drugiej strony kierował się pewnym pragmatyzmem politycznym i zdawał sobie sprawę z niepopularności tego typu postawy. Stał się jednym z reprezentantów stanowiska kompromisowego, opartego na zasadach powszechności

¹ Osiągnięcia politologii szwedzkiej na przełomie XIX i XX w. omówił O. Petersson (2003).

² Powstały one z inicjatywy wybitnych politologów szwedzkich – Wilhelma Svedeliusa (1816–1899) i Oscara Alina (1846–1900). Stworzyli oni szkołę politologiczną, której Kjellén był wychowankiem. Wraz z nim pojawiła się plejada wybitnych politologów, takich jak: Simon Johannes Boëthius (1850–1924), Pontius Erland Fahbeck (1850–1923), Carl Ludvig Reuterskiöld (1870–1944), Knut Wiksell (1851–1926), Gustav Fredrik Steffen (1864–1926) i Gustav Kassel (1866–1945). Kjellén ściśle współpracował, a nawet przyjaźnił się z nimi i wywarli oni duży wpływ na jego poglądy naukowe i polityczne.

³ Poglądy Kjelléna na kwestie niepodległości Norwegii i oderwania się jej od Szwecji były niezbyt konsekwentne. Uważał, że ze względów geopolitycznych powinna być zachowana jedność, a granica między obu państwami ma charakter sztuczny. Z drugiej strony dostrzegał różnice między dwoma narodami i starał się zrozumieć aspiracje Norwegów do posiadania własnego państwa. Ruth Kjellén-Björkquist, córka Kjelléna (1970), tłumaczyła te sprzeczności tym, że ojciec jej kierował się równocześnie idealizmem i realizmem i nigdy nie było wiadomo co przeważa (Holder, 1992, s. 317).

i proporcjonalności. Projekt ten ostatecznie został przyjęty w 1907 r. przez parlament szwedzki, a Kjellén stał się osobą znaną w elicie polityków szwedzkich.⁴

Przełomową datą w działalności naukowej Kjelléna był rok 1901. Uzyskuje profesurę na Uniwersytecie w Göteborgu oraz własną katedrę politologii.

Rudolf Kjellén

Źródło / Source: Wikipedia.

W tymże roku publikuje ważny tekst programowy pt. *Polityka jako nauka*. Wyjaśnia w nim propozycję upowszechnienia terminu „geopolityka” dla nowej dyscypliny naukowej.⁵ Osiągnięcia naukowe wiążą się z karierą polityczną, gdyż Kjellén zostaje wybranym posłem do niższej izby parlamentu szwedzkiego na kadencję 1905–1908. Nie przerywa aktywnej działalności akademickiej i publikacyjnej. Wydaje w 1905 r. książkę pt. *Wielkie państwa*, poszerzone i wydane jako *Krytyka wielkich państw* (1913). Wzbudziła ono uznanie i została przetłumaczona w 1916 r. na język niemiecki (Kjellén, 1916a). Prezentuje w niej poglądy polityczne i geopolityczne na Europę w przeddzień wybuchu I wojny światowej. W prestiżowym niemieckim czasopiśmie *Geographische Zeitschrift* udaje mu się opublikować artykuł o sytuacji geopolitycznej Skandynawii (Kjellén, 1905), a wydarzenia na kontynencie europejskim stają się inspiracją do napisania opracowania pt. *Polityczne problemy wielkiej wojny*. Wszystkie te pozycje ukazują się dzięki pomocy znanego szwedzkiego wydawcy Hugo Ernsta

⁴ W tym okresie dużo podróżował po Szwecji, głównie rowerem, interesując się środowiskiem geograficznym i warunkami życia ludności. Zamiłowaniem krajoznawczym był wierny w późniejszych okresach swego życia. Przebywał w 1904 r. w Stanach Zjednoczonych, zaś w 1909 r. odbył podróż dookoła świata.

⁵ Nazwa „geopolityka” stała się szybko znana na świecie. Była to głównie zasługa austriackiego geografa Roberta Siegera (1864–1926), który był w latach 1903–1906 recenzentem dwóch czasopism geograficznych: *Geographischen Zeitschrift* i *Petermann's Mitteilungen*. Na łamach tych znanych pism spopularyzował dorobek Kjelléna i rozpowszechnił w Niemczech termin „geopolityka”.

Gebera (1853–1914), który zdając sobie sprawę z wartości naukowej i politycznej książek Kjelléna wspierał je i propagował na rynku szwedzkim i niemieckim.

W latach poprzedzających I wojnę światową i na jej początku, Kjellén zdecydowanie sympatyzuje z państwami centralnymi i apeluje o udział Szwecji po stronie Niemiec. Obawia się zwycięstwa zacofanej Rosji i jej ekspansjonistycznych zamierzeń wobec Europy. W okresie wojny Kjellén nadal pracuje w neutralnej Szwecji na stanowisku profesora Uniwersytetu w Göteborgu. Dodatkowo od 1916 r. wykłada politologię i geografię na Uniwersytecie w Uppsali. Na podstawie cyklu swoich wykładów przygotowuje podręcznik akademicki, który następnie przybiera postać książki. Ta opublikowana w Sztokholmie pozycja pt. *Państwo jako forma życia* (1916b) stanie się klasycznym dziełem inicjującym powstanie nowej dziedziny naukowej, jakim stała się w późniejszym czasie geopolityka. Książka ta szybko weszła w światowy obieg naukowy i uzyskała miano „katechizmu wiedzy geopolitycznej”. Stała się popularna nie tylko w Szwecji, ale również w Niemczech, Anglii i Francji. O jej ponadczasowym znaczeniu świadczy fakt, że została po 90 latach przetłumaczona na język rosyjski i wydana w 2008 r. w Moskwie pt. *Gosudarstwo kak forma žizni* (w transkrypcji rosyjskiej nazwisko autora brzmi: Čellen). Niestety nie tylko nie przełożono jej na język polski, ale nawet nie doczekała się oceny bądź recenzji ze strony polskich geografów i politologów.

We wstępnej fazie I wojny światowej, z optymizmem oczekując zwycięstwa Niemiec wydaje, książkę o konsekwencjach politycznych konfliktu militarnego w Europie. Zostaje ona prawie natychmiast przetłumaczona na język niemiecki (Kjellén, 1915). Ponadto w Niemczech wychodzi jego geograficzna monografia o Szwecji (Kjellen, 1917b). Na łamach szwedzkiego czasopisma politologicznego publikuje pracę *Badania systemów politycznych* (1918–1919), w której porządkuje wiedzę o funkcjonowaniu państwa. Przed samym końcem jego życia docierają do niego trzy kolejne książki przetłumaczone na język niemiecki (1920, 1921a, b). Rudolf Kjellén umiera 14 listopada 1922 r. w Uppsali.

Termin „geopolityka”

Po raz pierwszy Kjellén użył terminu „geopolityka” w 1899 r. w opracowaniu poświęconym granicom Szwecji (Kjellén, 1899, s. 7). Szerzej wyjaśnił to pojęcie w artykule pt. *Polityka jako nauka*, opublikowanym w 1901 r. w gazecie szwedzkiej *Göteborgs Aftonblad*.⁶ Uzasadnił w nim konieczność powstania nowej dyscypliny naukowej pod nazwą „geopolityka” twierdząc, że do tej pory żadna dziedzina wiedzy nie jest w stanie wytłumaczyć genezy, istoty i konsekwencji funkcjonowania państw jako odrębnych, obiektywnie istniejących podmiotów rzeczywistości, rządzących się specyficznymi prawami rozwojowymi.

⁶ Artykuł ten został przetłumaczony na język rosyjski i opublikowany w książce (Čellen, 2008, s. 291–299).

Podstawą wyjściową jego rozumowania jest istota państwa jako podmiotu obiektywnej rzeczywistości. Personalizuje państwo porównując je do żywego organizmu i stawia tezę, że każde jest niepowtarzalne. Przeprowadza analogię między państwem a istotą ludzką (Kjellén, 1901, s. 4), twierdząc, że podobnie jak psycholog zajmuje się człowiekiem, tak rolą politologa jest badanie państwa w jego wszelkich formach i działaniach. Wymaga to ujęcia trialistycznego. Człowiek żyje w swoim organicznym ciele, państwo zaś funkcjonuje na wyznaczonym terytorium i w swoich granicach politycznych zawiera określoną populację (społeczeństwo), która ma swoje potrzeby i interesy. Podkreśla, że narody różnią się między sobą znacznie wielkością oraz położeniem. Cechą wyróżniającą z otoczenia zarówno człowieka, jak też państwa, jest charakter, specyfika, wartości twórcze i zdolności organizacyjne. Uważa, że powinna istnieć zbieżność między interesami państwa i narodu. Dlatego na przykład uważa współczesną mu wielonarodowościową Austrię za polityczny anachronizm (Kjellén, 1901, s. 7). Wyraźnie stwierdza, że badanie państwa jako biologicznego i psychologicznego organizmu wymaga kompleksowego ujęcia. Tradycyjne metody analizujące kwestie polityczno-prawne uznaje za niewystarczające. Wiele pisze o potrzebie uwzględnienia aspektów etnograficznych, geograficznych, geologicznych, socjologicznych, prawnych, historycznych i statystycznych. Nawiązuje do przemyśleń Friedricha Ratzla (1844–1904)⁷ i jego rozumienia pojęcia „antropogeografii” oraz „geografii politycznej”.

Nie można oceniać państwa bez wiedzy o jego dotychczasowym rozwoju historycznym, oddziaływaniu na niego warunków przyrodniczych, sytuacji społecznej (*socialpolitik*) oraz wpływie szeroko pojętego środowiska geograficznego (*geopolitik*). Ten ostatni warunek jest dla Kjelléna niezmiernie istotny i w powiązaniu z poprzednimi czynnikami stanowi podstawę do zrozumienia roli jednostek politycznych we współczesnym mu świecie. Ta szeroka wiedza mająca wyraźnie wyodrębniony obiekt badawczy, jakim są relacje między państwami powinna być samodzielną dyscypliną naukową. Do samej definicji nie podchodził Kjellén pryncypialnie. Ostatecznie sformułował następującą definicję geopolityki jako nauki mającej sprecyzowany zakres i tematykę badawczą: „geopolityka to nauka o państwie, jako organizmie geograficznym lub zjawisku w przestrzeni” (niem.: *Geopolitik ist die Lehre über den Staat als geographischen Organismus oder Erscheinung im Raum* (Kjellen, 1917, s. 46; Sykulski, 2011, s. 35).

⁷ Inspiracją twórczą dla Kjelléna była niemiecka filozofia idealistyczna oraz darwinizm biologiczny i polityczny. Ponadto ważnym jego założeniem ideowym było szerokie rozumienie państwa jako nie tylko instytucji prawno-konstytucyjnej. Wielokrotnie twierdził, że był wychowankiem dwóch wybitnych geografów niemieckich tzn. Karla Rittera (1779–1859) i Friedricha Ratzla (1844–1904) oraz historyków niemieckich tej miary co Leopold von Ranke (1795–1886) i Heinrich von Treitschke (1834–1896). Znał ich osiągnięcia naukowe i były one dla niego ważną szkołą myślenia historyczno-geograficznego.

Państwo jako forma życia

Książka Kjelléna pod powyższym tytułem⁸ jest swego rodzaju katechizmem naukowym i manifestem ideowym nowej dziedziny wiedzy jaką stała się geopolityka. Wszyscy późniejsi kontynuatorzy używający powszechnie terminu geopolityki nawiązywali do niej, uznając jej nowatorstwo i przełomowe znaczenie teoretyczne i merytoryczne. Opracowanie to, nie licząc obszernego wprowadzenia, autor podzielił na kilka rozdziałów:

- *Ogólna istota państwa;*
- *Państwo jako władza. Geopolityka;*
- *Państwo jako naród. Demopolityka;*
- *Państwo jako gospodarka, społeczeństwo i zarządzanie. Ekopolityka, socjopolityka i polityka administracyjna;*
- *Państwo pod działaniem prawa życia;*
- *Zakończenie. O naturalnym celu istnienia państwa.*

Każda z części była podzielona na kilkanaście podrozdziałów, w których oprócz kwestii koncepcyjnych podano konkretne przykłady wydarzeń historycznych lub politycznych, aby uzasadnić przyjętą hipotezę badawczą i konstruowane wnioski.

W części wprowadzającej Kjellén wyjaśnia kwestie terminologiczne oraz określa zakres badań nad istotą państwa, które odróżnia się zdecydowanie od wszelkich innych obiektów stworzonych przez człowieka. Jako historycznie ukształtowana organizacja terytorialna, państwo stanowi kluczowy podmiot wszelkiej działalności politycznej i oddziałuje na inne państwa na zasadzie wzajemnych współzależności. Funkcjonuje obiektywnie w przestrzeni geograficzno-politycznej, dysponując prerogatywami suwerenności na ściśle wyodrębnionym terytorium. Państwa starają się prowadzić autonomiczną politykę zgodną z własnymi interesami w dopasowaniu do możliwości i zmieniających się zasad prawa międzynarodowego (Kjellén, 1917, s. 80).

Wyjaśniając problematykę związaną z funkcjonowaniem państwa Kjellén porównuje je do życia organizmów w przyrodzie. Podobnie jak istoty żywe, państwa mają pewne cechy mierzalne i niewymierne. Jedne z nich mogą być skwantyfikowane (np. terytorium, potencjał demograficzny czy też liczebność i wyposażenie sił zbrojnych), inne można oceniać biorąc pod uwagę cechy jakościowe związane z tradycjami, specyfiką i mentalnością obywateli. Położenie i warunki przyrodniczo-geograficzne determinują nie tylko potęgę państwa, ale i stosunki z innymi podmiotami prawa międzynarodowego. Według Kjelléna państwa w określonym czasie powstają, następnie rozwijają się, aby w ostatniej fazie egzystencji obumrzeć. Stanowią najwyższą i najbardziej złożoną formę ludzkiej organizacji. Analizował historię świata jako cykliczny proces ewolucyjny, w którym okresy wzrostu państw były przeplatane fazami ich zastoju lub regresu.

⁸ W języku szwedzkim (1916b), następnie tłumaczenie niemieckie (1917a).

Potężne państwa decydują o polityce światowej, inne zaś są bardziej biernymi, mało znaczącymi uczestnikami wydarzeń politycznych, stanowiąc jednak często niezbędny element równowagi międzynarodowej oraz gry politycznej wielkich mocarstw.

Należy wyraźnie stwierdzić, że interpretatorzy koncepcji Kjellena dość powierzchownie zrozumieli metaforę porównującą państwo do żywego organizmu. Dla niego zaś to podejście było niewystarczające. Pasjonowały go relacje polityczne, demograficzne czy ekonomiczne między państwami, a nie polityka pojedynczych państw, którą uważał za mało interesującą. Państwo jest dla Kjellena zawsze elementem szerszych stosunków międzynarodowych. Walka o dominację między państwami nie ogranicza się do kwestii terytorialnych, które zazwyczaj są eksponowane. Konfrontacje i rywalizacje zachodzą we wszelkich dziedzinach życia politycznego, ekonomicznego i ideologicznego. Jedyne łączne ujęcie tych wszystkich złożonych zjawisk i współzależności daje obraz obiektywnej rzeczywistości (Kjellen, 1917a, s. 57–58).

Liczni zwolennicy i adwersarze Kjellena nie zdawali sobie w pełni sprawy, że autor był prekursorem metody, która później przyjęła nazwę ujęcia systemowego. Stosunki między państwem A i B bezpośrednio lub pośrednio wpływają na całą scenę polityczną. Kierując się tymi przesłankami Kjellén nieświadomie stał się prekursorem metody analitycznej nawiązującej do cybernetyki, która dopiero pod koniec XX wieku została przyjęta i powszechnie wykorzystana. Nieważne jest w tym przypadku, że książka pt. *Państwo jako forma życia* ma charakter opisowy, a nie modelowy oraz pozbawiona jest kwantyfikacji i formalizacji. Konstruowane wnioski i przewidywania formułowane przez Kjellena dotyczą zawsze szerokiej panoramy geopolitycznej, obejmującej całokształt relacji między państwami, skazanymi na stałą rywalizację. Podobnie dzieje się w świecie przyrody, gdy silniejszy organizm biologiczny pokonuje słabszy. Na podstawie licznych dowodów rzeczowych i przykładów Kjellén stara się udowodnić, że państwo jest fenomenem niemającym odpowiednika w przestrzeni, którą stworzył człowiek. Bez jego realnego istnienia przestrzeń byłaby nieuporządkowana i nieorganizowana. Geograficzna analiza państwa powinna uwzględniać:

- położenie państwa w stosunku do innych jednostek politycznych,
- formę, kształt terytorialny, granice i funkcje państwa,
- rozmiar państwa i jego zaludnienie.

Państwa mogą być usytuowane względem innych centralnie, peryferyjnie lub buforowo. Te ostatnie, znajdując się na styku interesów mocarstw, stanowią pole konfrontacji i często mogą zmieniać swoją przynależność polityczną. Idealną formą jest układ koncentryczny, który ułatwia obronę oraz w mniejszym stopniu jest narażony na utratę peryferyjnych prowincji.⁹ Posiadanie wielkiego terytorium jest fundamentem potęgi i tylko takie państwa były imperiami w skali świata.

⁹ Na przykładzie wielu państw świata Kjellén przeprowadza szczegółową analizę typologiczną różnorodnych granic politycznych (1917a, s. 66–67).

Sojusze państw zewnętrznych oraz możliwości uformowania blokady wokół jego granic politycznych – to istotne zagrożenia dla bezpieczeństwa państwa.

Państwo ma nie tylko terytorium, czyli ciało, ale również duszę, którą jest naród.¹⁰ Podkreślał, że państwo stanowi połączenie czynnika przestrzennego i ludzkiego, co widać w używanych nazwach *Finland, Poland, England, Rusland*. Oznacza to, że państwo jest związkiem terytorium i ludzi, a tym samym należy je postrzegać i analizować w kategoriach geograficznych i etnograficznych (Potulski, 2010, s. 167). Mamy tu do czynienia ze wzajemnym związkiem przyczynowym, gdyż państwo tworzy naród, a z kolei naród może być kreatorem państwa. Dla Kjelléna nie tylko państwo ma cechy organizmu żywego – podobnie naród ma wszelkie znamiona istoty biologicznej (Kjellén, 1917a, s. 112–113). Naród według jego koncepcji stanowi jedność fizyczną i psychiczną i z tego powodu powinien dążyć wspólnie z własnym państwem do założonych celów, tzn. do potęgi i prestiżu międzynarodowego.

Państwo i naród występują wspólnie w przestrzeni, ale ich zasięgi często bywają rozbieżne. Znaczne różnice ich rozległości terytorialnej są niekorzystne, gdyż mogą być przyczyną konfliktów o granice. Niekwestionowanym prawem ambitnego narodu jest posiadanie rozległego terytorium. Monolityczny układ polityczno-etniczny zapewnia trwałość i moc państwa (Kjellén, 1917a, s. 95). To podejście stało się punktem wyjścia licznych programów nacjonalistycznych, które głosiły hasła o wymowie aneksyjnej i militarystycznej. Wywody Kjelléna miały charakter teoretyczny, niemniej przewijają się w nich tendencje o charakterze totalitarnym.

W czasach gdy Kjellén był człowiekiem dojrzałym, wśród intelektualistów europejskich modne były poglądy marksistowskie dowodzące, że w ramach każdego narodu mamy do czynienia z walką klas i istnieją podstawowe wewnętrzne sprzeczności ekonomiczne i światopoglądowe. Kjellén tego typu poglądy całkowicie ignorował. Naród wraz z własnym państwem stanowił dla niego całość o wspólnych cechach mentalnych i charakterologicznych (Kjellén, 1917a, s. 116).¹¹ Należy przy tym z aprobatą stwierdzić, że minimalizował kryteria rasowe na rzecz kulturowych i świadomościowych. W odróżnieniu od późniejszych ideologów rasizmu podkreślał, że wymieszanie ras i grup etnicznych jest czynnikiem stymulującym przemiany społeczno-ekonomiczne. Jego zdaniem naród się tworzy nie na podstawie podobieństw rasowych, lecz w nawiązaniu do wartości kultury i wspólnej tożsamości ideowej. Naród ucieleśniający tradycje wielu pokoleń był dla niego ważniejszym gwarantem prawidłowego rozwoju od tzw.

¹⁰ Tego symbolicznego poglądu nie zaaprobowali niektórzy współcześni mu uczeni, tacy jak A. Supron (1847–1920) (Hwang, 2011, s. 23–44).

¹¹ Kjellén był zwolennikiem solidaryzmu społecznego. Na zadane sobie retoryczne pytanie: „Czy kraj ojczysty może stać się ojcem lub matką dla swych obywateli”, odpowiadał jednoznacznie, nawiązując do symboliki biologicznej: „Tak, ponieważ kraj jest organizmem, który składa się z komórek, którymi są ludzie. Tak jak komórki, ludzie powstają, następnie rozwijają się, aby ulec zanikowi.” (Holdar, 1992, s. 310).

społeczeństwa, które realizuje aspiracje aktualnej generacji. W tzw. kratopolityce, czyli zasadach prawnych, dostrzegał element spajający naród i społeczeństwo w przekonaniu, że właściwy system prawny zapewnia nieantagonistyczne stosunki między państwem a obywatelami. Stanowi gwarancję bezpieczeństwa socjalnego i ekonomicznego. Władza wyłoniona zgodnie z zasadami praworządności ma moralne racje do podejmowania decyzji zgodnej z interesami narodu i społeczeństwa.

Naród i społeczeństwo wedle Kjelléna nie są pojęciami tożsamymi, bowiem społeczeństwo – w odróżnieniu od narodu – jest kategorią zmienną i krótkookresową, uzależnioną od warunków ekonomiczno-społecznych oraz stosunków między władzą a obywatelami. Jego trwałość zależy od form egzystencji, kwestii własnościowych i podziałów klasowych. Stosunki między państwem a społeczeństwem powinny być harmonijne, gdyż w przeciwnym razie państwo ulega stopniowej degradacji. Poza narodem i społeczeństwem ważnym czynnikiem jest siła ekonomiczna. Stan gospodarki może osłabiać lub wzmacniać potencjał militarny państwa. Z tego powodu jest zwolennikiem maksymalnej autarkii (Kjellén, 1917a, s. 161). Kolejnym czynnikiem warunkującym funkcjonowanie państwa są ustalenia prawno-konstytucyjne. W tej dziedzinie Kjellén reprezentował poglądy konserwatywne i legalistyczne. Twierdził, że państwo powinno być praworządne, a ustalone prawa muszą być honorowane zarówno przez państwo, jak i przez obywateli.

Na podstawie przedstawionych rozważań doszedł do wniosku, że państwo jako obiekt analizy występuje w pięciu formach i wyraził to również w odrębnych rozdziałach swojej książki (1917a), tzn.:

- państwo jako przestrzeń geograficzna,
- państwo jako naród,
- państwo jako społeczeństwo,
- państwo jako gospodarka,
- państwo jako system władzy.

Aby mocniej ukazać tę jedność, używa metafory dłoni i pięciu palców, które łącznie tworzą potęgę nowoczesnego państwa. W tym przypadku musi funkcjonować specyficzna koordynacja uzależniona od sytuacji politycznej. Pięciopalcza dłoń w okresie pokoju służy do pracy, zaś zmieniona w kułak staje się orężem w walce. Zastosowanie takiej przenośni wiernie oddaje rolę, jaką ma pełnić państwo¹² – ma być według Kjelléna stale przygotowane do wojny raczej napastniczej niż obronnej (tamże, s. 45).

¹² Tego typu ujęcie różniło się znacznie od przyjętych poprzednio w literaturze przedmiotu, między innymi wybitnego prawnika niemieckiego Hermanna Rehma (1862–1917), który uważał, że rola państwa odzwierciedla się w postaci: zwykłej (*natürliche*), duchowo-obyczajowej (*geistig-sittliche*) i społecznej (*gesellschaftliche*) oraz austriackiego prawnika Adolfa Menzela (1857–1938), który twierdził, że państwo posiadając autorytet opiera się na współdziałaniu między władzą a społeczeństwem (*genossenschaftliche und herrschaftliche Verbindung*) kierując się sprawiedliwością. Przywołując poglądy tych prawników Kjellén prezentuje swój odmienny pogląd na istotę państwa (Kjellén, 1916b, s. 12).

Na podstawie powyższych założeń Kjellén określa nowe dziedziny wiedzy, których zadaniem jest wyjaśnienie istoty państwa. Kilkakrotnie wymienia takie pojęcia jak: geopolityka, etnopolityka (demopolityka), socjopolityka, ekopolityka i kratopolityka. Umożliwiają one łącznie rozpatrzenie relacji, jakie zachodzą między państwem, władzą, narodem i społeczeństwem. Dzięki uwzględnieniu zagadnień ekonomicznych, prawnych oraz polityki administracyjnej możemy dokonać kompleksowej oceny działania i funkcjonowania państwa. Całość wymienionej problematyki jest według Kjelléna domeną geopolityki jako nauki usytuowanej na pograniczu politologii, geografii, socjologii, demografii, psychologii, ekonomii, prawa i statystyki.

Równocześnie Kjellén powtórnie stwierdza, że ten szeroki wachlarz problemów nie jest komplementarny i nie daje podstaw do zrozumienia fenomenu jakim jest państwo. Pomija bowiem aspekt biologiczny, a państwo jest jednocześnie i przede wszystkim specyficzną formą życia.¹³ Aby wzmocnić swoją argumentację, autor jeszcze raz przywołuje analogię między istotą żywą a państwem, które w podobny sposób egzystuje w środowisku geograficznym. W pewnym momencie niektóre państwa tworzą historię ludzkości, a później stopniowo lub nagle schodzą ze sceny politycznej.

W zakończeniu Kjellén zastanawia się nad właściwymi relacjami, jakie powinny zachodzić w przyszłości między państwem a narodem. Warto zacytować fragment jego tekstu: „Państwo nie jest tworem abstrakcyjnym, ono jest nierozłącznie związane ze specyfiką narodową. Sfera działalności współczesnego państwa nie koliduje z interesami narodu. Jednostka powinna być w pełni lojalna i podporządkowana wobec państwa i narodu i nie wolno jej nadużywać praw niezgodnych ze wspólnymi interesami. Swoboda jednostek nie jest ograniczona poprzez uznanie przez nią idei nacjonalistycznych jako programu praktycznego i politycznego. Jest to zwłaszcza konieczne przy niskiej świadomości narodowej” (Kjellén, 1917a, s. 229).¹⁴

W podanym cytacie, w którym brzmiały wyraźnie sympatie do państw autorytarnych, odzwierciedlają się poglądy polityczne i społeczne autora książki, który przedstawiając swój światopogląd filozoficzny nie chce być jednak posądzany o sprzyjanie doktrynie materialistycznej. Stara się więc udowodnić tezę, że jego poglądy mają wymowę idealistyczną, gdyż kieruje się dobrem państwa, narodu i jednostki. To jednak nieprawda. Podobnie jak w całym tekście, nie wspomniał

¹³ W swoich pracach Kjellén wielokrotnie porównywał państwo do żywego organizmu. Trudno ocenić czy była to bardziej forma retoryczna, czy też wierzył, że istnieje pełna analogia i zbieżność merytoryczna między obu tak różnymi pojęciami. Na przykład Halder, autor krytycznego artykułu o Kjellénie, twierdzi, że to była bardziej symboliczna i werbalna przenośnia, mająca na celu jedynie pobudzenie wyobraźni czytelnika, do której Kjellén podchodził niezbyt poważnie (Halder, 1992, s. 319).

¹⁴ Kjellén miał poglądy konserwatywno-demokratyczne i wrogo odnosił się do władz o charakterze dyktatorsko-despotycznym. Obca była mu również idea wodzowska. Niemniej jego koncepcję całkowitego podporządkowania narodu wobec państwa przejęła później, w zwulgaryzowanej formie, ideologia faszystowska. W hitlerowskim hasle *ein Reich, ein Volk, ein Führer* brzmiały niestety pewne analogie do ujmowania państwa i narodu przez Kjelléna.

Kjellén o teorii ewolucyjnej Darwina, względnie o darwinizmie społecznym, o którym wiele pisali współcześni mu socjologowie.¹⁵ Nie budzi wątpliwości, że książka *Państwo jako forma życia* należy integralnie do nurtu badawczego związanego z tzw. darwinizmem politycznym. Traktował zmagania między państwami oraz poszczególnymi narodami jak normalne, a w zasadzie pozytywne zjawisko. Dobór naturalny i selekcja eliminuje słabsze jednostki polityczne i niedołężne narody, sprzyja zaś tym, które dysponują potęgą i prestiżem; jedynie one zasługują na przetrwanie i dalszy rozwój. Biorąc pod uwagę te względy należy przyjąć, że Kjellén był typowym reprezentantem swojej epoki, w której głoszona była apoteoza siły militarnej, egoizmu narodowego, walki o kolonie oraz o korzystne granice i dominację. W takiej sytuacji geopolityka w wydaniu Kjelléna trafiła na podatny grunt, stając się wyjątkowo użyteczna w praktyce politycznej.

Koncepcja wielkich państw

Decydującą rolę w polityce światowej odgrywają zdaniem Kjelléna najpotężniejsze mocarstwa. Pozostałe państwa są tylko drugorzędnymi uczestnikami historycznych wydarzeń i ich los zależy wyłącznie od tego, czy są potrzebne wielkim państwom do zachowania między nimi równowagi i wzajemnego bezpieczeństwa. Bywają zazwyczaj ofiarami, rzadziej beneficjentami rozgrywek, na które wpływ mają zresztą znikomy. Mogą być tylko wygodnym pretekstem wykorzystywanym instrumentalnie przy realizowaniu takich czy innych zamierzeń na scenie politycznej. O znaczeniu państwa decyduje jego moc, na którą składa się wiele elementów, takich jak: rozległość terytorialna, liczba mieszkańców, potencjał militarny, stan gospodarki, bogactwa, system władzy itp.

Krytycznie odnosi się Kjellén do poglądów, jakoby państwo powinno spełniać rolę służebną wobec własnego społeczeństwa. Tego typu poglądy są dla niego iluzją, daleką od realiów współczesnego świata. Twierdzi, że rolą państwa jest dążenie do potęgi i wzrostu znaczenia politycznego. Duże państwa muszą starać się nie tylko o zachowanie przewagi, ale i o pozycję hegemonistyczną. Dotyczy to przede wszystkim tych ekspansywnych państw, które mają wielkie ambicje, ale ograniczone terytorium (np. Niemcy) – mają więc obowiązek prowadzić politykę zaborczą, zmierzając do powiększenia swojej przestrzeni życiowej. Mogą realizować swoje uzasadnione programy różnymi metodami – poprzez zdobywanie kolonii, aneksyjną politykę wobec sąsiadów, przesunięcia granic politycznych lub poszerzanie stref wpływów i interesów.

Przyjmując tego rodzaju założenia ideowe Kjellén przedstawia szeroką panoramę polityczną ówczesnego świata. Dojrzałe lata jego życia przypadają na szczególny okres, czyli przełom XIX i XX w. Zakończyło się zdobywanie i podział

¹⁵ Kwestie te nie mogły być nieznane Kjellénowi, gdyż zamieszcza w swojej bibliografii m.in. książki Ludwika Gumplowicza (1838–1909) publikowane w języku niemieckim.

kolonii. Główne zdobycze przypadły Anglii i Francji. Relatywnie pokrzywdzone były Niemcy, które po pokonaniu Francji w 1870 r. rozwijały się niezwykle dynamicznie. Bezpośrednio po wojnach napoleońskich Francja dysponowała potencjałem demograficznym większym od Niemiec, ale w pierwszych latach XX w. Niemcy miały o 17,5 milionów obywateli więcej niż Francja (Francja 38,9 mln, Niemcy 56,4 mln). Podobnie pod względem gospodarczym Niemcy zdystansowały Anglię. Istniejąca do drugiej połowy XIX w. równowaga sił została zachwiana. Wiązało się to również z osłabieniem Austro-Węgier, załamaniem Turcji oraz wzrostem ambicji imperialnych Rosji. Zbliżała się nieunikniona nowa konfrontacja, mająca zmienić porządek polityczny świata.

Kjellén był świadom, że w najbliższym czasie musi nastąpić przesilenie polityczne w Europie, które doprowadzi do doniosłych konsekwencji politycznych i geopolitycznych. Opisując wybrane państwa przedstawia ich specyfikę terytorialną, demograficzną, gospodarczą i strategiczną. Rozbudowana jest część empiryczna, w której omawia specyfikę konkretnego państwa (*Reich*) w jego wymiarze imperialnym. Zagadnienia demograficzno-społeczne ujęte są dualistycznie: naród (*Volk*) i społeczeństwo (*Gessellschaft*). Kończy syntezą, w której pokazuje potęgę danego państwa i jego możliwości dalszego rozwoju. Uwzględnia zarówno szanse, jak i zagrożenia, które mogą wynikać ze względów obiektywnych i subiektywnych.

W książce poświęconej wielkim państwom (Kjellén, 1914) uznaje za takie osiem jednostek politycznych, które następnie dzieli na mocniejsze i słabsze. Dla porządku można je uszeregować według terytorium (Kjellén włącza kolonie do państw macierzystych).

- Anglia: terytorium 33,4 mln km²; ludność 438 mln,
- Rosja: 22,0 mln km²; 179 mln,
- Stany Zjednoczone: 9,7 mln km²; 108 mln,
- Francja: 8,5 mln km²; 88 mln,
- Niemcy: 3,2 mln km²; 81 mln,
- Włochy: 1,9 mln km²; 37 mln,
- Austro-Węgry: 675 tys. km²; 53 mln,
- Japonia: 670 tys. km²; 73 mln.

Do światowych państw Kjellén zalicza: Imperium Brytyjskie (Anglię), Cesarstwo Rosyjskie, Cesarstwo Niemieckie oraz Stany Zjednoczone Ameryki Północnej, a do dużych: Imperium Francuskie, Austro-Węgry, Japonię i Italię. Następnie przeprowadza kolejną klasyfikację – na tzw. „rosnące” państwa, i za takie uznaje Niemcy i Rosję oraz „słabnące”, czyli Francję i Anglię. Uzasadnia, że te pierwsze to tzw. „młode” państwa, przed którymi otwiera się pomyślna przyszłość, „stare” zaś, tj. Francja i Anglia, przeżyły apogeum swojej potęgi i czeka je stopniowa marginalizacja polityczna. Dzieli również wyznaczone mocarstwa na tzw. kontynentalne i morskie. Najbardziej kontynentalnym państwem świata jest Rosja, a następnie Niemcy. Z kolei Anglia, Stany Zjednoczone, Japonia oraz,

o znaczeniu bardziej lokalnym, Italia – to państwa morskie. Nie widzi perspektyw dla Austro-Węgier.

Największą uwagę w analizowanej rozprawie, podobnie jak w innych publikacjach, skupia na Niemczech i Rosji. Są to państwa kontynentalne o różnej wielkości i uwarunkowaniach geograficznych, gdyż Niemcy są mocarstwem europejskim, a Rosja euroazjatyckim. Przy omawianiu współczesności i przyszłości Niemiec nawiązuje do przemysłu Ratzla, którego opinie zazwyczaj podziela.

Rozważając kwestię rosyjską Kjellén był przekonany, że Rosja pomimo przegranej wojny z Japonią oraz nierozwiązanych problemów wewnętrznych jest groźna dla Europy, w tym również dla Szwecji. Traktował Rosję jak państwo ekspansywne, dążące do podbojów o wielkich ambicjach imperialnych. Strategicznym zadaniem polityki rosyjskiej jest uzyskanie dostępu do otwartych mórz (w tym do Oceanu Indyjskiego). Ze względu na fakt, że wyjście z Bałtyku i Morza Czarnego może być w razie wojny przyblokowane, zamierzeniem Rosji jest wzmocnienie pozycji nad Morzem Barentsa i zabudowanie wielkiego portu wojennego nad niezamarzającym oceanem (Murmańsk). Jako Szweda niepokoi go ograniczenie autonomii Finlandii i zagrożenie militarne Sztokholmu. Można przypuszczać, że w dużym stopniu jego filogermanizm wynikał z postawy rusofobicznej. Uważał, że jedyną obroną Europy przed niebezpieczeństwem rosyjskim są Niemcy i oczekiwał bliskiego konfliktu rosyjsko-niemieckiego. Pokonanie Rosji byłoby spełnieniem jego koncepcji geopolitycznej – odepchnięciem jej za Dniepr oraz przeniesieniem stolicy z nadbałtyckiego Petersburga do Moskwy położonej w centrum Rosji. Po tym spektakularnym zwycięstwie Niemcy będą mogły przystąpić do integrowania pod swoją kuratelą Europy Środkowej i Wschodniej i zorganizowania wielkiego germańskiego imperium kontynentalnego. Ta koncepcja była zgodna z podstawową tezą, którą wielokrotnie powtarzał: „Minął czas małych narodów, nadszedł czas wielkich państw”.¹⁶

Pozycja i przyszłość Niemiec

Do państwa i narodu niemieckiego Kjellén odnosił się z wyraźną estymą, podziwem i dużą dozą sympatii. Zawsze traktował Niemcy jak wschodzące mocarstwo, które w miarę czasu nabierze coraz większej siły politycznej, militarnej i gospodarczej. Zwracał wielokrotnie uwagę na fakt, że Niemcy posiadają niewielkie, gęsto zaludnione terytorium, oskrzydłone przez silnych przeciwników (Rosja i Francja). Wierząc w determinację Niemiec, zdolności organizacyjne i konsekwencję w realizowaniu podjętych zamierzeń politycznych oraz zdyscyplinowanie, uważał, że ich misją jest stworzenie w centrum Europy kontynentalnego imperium obejmującego wiele mniejszych narodów. Zakładał, że

¹⁶ Cytat nie jest autorstwa Kjelléna, został sformułowany w 1904 r. przez angielskiego polityka Josepha Chamberlaina (1836–1914). Trafił on do przekonania Kjellénowi i w wielu swoich pracach starał się go uzasadnić.

całe duże terytorium między Bałtykiem a Morzem Śródziemnym i Czarnym będzie ściśle zintegrowane i podporządkowane Rzeszy Niemieckiej i doprowadzi to do konfliktu niemiecko-rosyjskiego. Liczył na zwycięstwo Niemiec i odepchnięcie Rosji daleko na wschód. Będąc zdeklarowanym rusofobem sprzyjał Niemcom i sądził, że objęcie kuratelą przez cywilizowane Niemcy narodów Europy centralnej i południowo-wschodniej opóźnionych w rozwoju kulturalnym i gospodarczym przyniosłoby postęp i obustronne korzyści. Imperialne plany niemieckie uznawał za naturalne i zgodne z duchem historii. Widząc przeznaczenie Niemiec na kontynencie europejskim przestrzegał władze niemieckie przed rozbudową floty wojennej i prowokowaniem Anglii. Przestrogi te zostały jednak zignorowane przez cesarskie Niemcy i doprowadziły do sojuszu rosyjsko-francusko-angielskiego.

Był tym uczonym, który na początku XX wieku w pełni zdawał sobie sprawę, że zbliża się wielka konfrontacja militarna, która wciągnie w wojnę w sposób nieunikniony prawie wszystkie państwa europejskie. Oczekiwał więc wojny między światem germańskim (Niemcy i Austria) a Francją, za którą może się opowiedzieć największa ówczesna potęga świata – imperium brytyjskie. Potencjalni przeciwnicy reprezentują inne wartości duchowe. Z jednej strony materializm i kult pieniądza, po przeciwnej niemieckiej stronie światopogląd idealistyczny (porządek, praca, etyka, solidarność). Był to sąd niezwykle uproszczony, niemniej bliski wyobrażeniom ludzi o nastawieniu germanofilskim.

Nie to jednak starcie niepokoiło uczonego szwedzkiego. Przede wszystkim obawiał się Rosji i wierzył, że jedynie Niemcy są zdolne do pokonania tego barbarzyńskiego państwa i zlikwidowania zagrożenia wiszącego nad Szwecją i Europą.¹⁷ Zdawał sobie sprawę z ryzyka jakie staje przed Niemcami, pomimo to był przekonany, że ta wielka konfrontacja zakończy się zwycięstwem prężnych, dynamicznych Niemiec. Nie wątpił, że będzie to korzystne rozwiązanie dla Europy. Swoje poglądy germanofilskie zaprezentował w książce pt. *Idealy 1914* (Kjellén, 1915), przyjętej w Niemczech wyjątkowo pozytywnie i wielce popularnej wśród ówczesnej elity politycznej i naukowej oraz niemieckiego sztabu generalnego. Podstawowy postulat tych kręgów politycznych zmierzał do utworzenia w Europie potężnego bloku kontynentalnego zdominowanego przez Niemcy.

Kjellén w pełni zaaprobował znany plan Paula Rohbracha (1869–1956), który w 1903 r. przewidywał opanowanie przez Niemcy całych Bałkanów i zwasalizowanie imperium otomańskiego (Holdar, 1992, s. 316) oraz zdobycze kolonialne

¹⁷ Był zdeklarowanym nacjonalistą szwedzkim. Jego germanofilstwo wynikało tylko z tego, że uważał je za najbardziej korzystne dla interesów geopolitycznych Szwecji. Kilkanaście lat po śmierci Kjelléna w latach 1930. pojawiły się w Szwecji ugrupowania faszystowskie, które starały się z Kjelléna zrobić swojego ojca duchowego. Było to wyraźne nadużycie, gdyż dla Kjelléna – tradycjonalisty, monarchisty i konserwatysty – plebejska, rasistowska i antysemita ideologia narodowo-socjalistyczna nazistów byłaby zupełnie nie do przyjęcia. Nie znaczy to, że nie był zwolennikiem autorytarnej, silnej i scentralizowanej władzy państwowej.

w Afryce. W efekcie miałoby powstać imperium germańskie na styku interesów kontynentalnych Rosji i morskich Anglii. Równocześnie Kjellén był w pewnym zakresie prekursorem koncepcji zjednoczenia Europy – uważał, że między potężną Ameryką i Azją nie może istnieć rozczłonkowana Europa, a Niemcy są jedynym państwem zdolnym do spełnienia tego zadania.

Podczas I wojny światowej Kjellén sprzyjał stronie niemieckiej i z radością przyjmował jej początkowe sukcesy militarne. Z dezaprobatą odniósł się do klęski na froncie zachodnim i katastrofy politycznej Niemiec. Rozmyślał nad przyczynami takiego zakończenia wojny i uważał, że o porażce Niemiec zdecydowały potężne Stany Zjednoczone. Krytycznie odniósł się do traktatu wersalskiego, jego zdaniem surowego i niesprawiedliwego. Według niego miał charakter doraźny i groził w przyszłości kolejną destabilizacją w Europie. Na podstawie werdyktu zwycięskich mocarstw w centralnej i wschodniej Europie powstało wiele średnich i małych państw, które będą walczyły między sobą o granice i przewagę. Z kolei upokorzone Niemcy będą dążyły do rewanżu. Traktował to jako rzecz normalną i usprawiedliwioną. W katastrofie politycznej i militarnej Niemiec w 1918 r. dostrzegał realną groźbę nowej wojny w Europie.

Stosunek do polityki niemieckiej wpłynął na postrzeganie Kjelléna przez późniejszych geografów i politologów szwedzkich. W odróżnieniu od uczonych niemieckich, którzy podchodzili do dorobku naukowego Kjelléna z uznaniem i aprobatą, w Szwecji jego osiągnięcia naukowe były przyjmowane niezmiernie krytycznie, nie tylko przez ugrupowania lewicowe i liberalne. W zasadzie całe szwedzkie środowisko akademickie traktowało Kjelléna jako orędownika ideologii imperialistycznej oraz zwolennika darwinizmu społecznego i politycznego. Pomimo długiej działalności naukowej i dydaktycznej Kjellén nie wychował w Szwecji kontynuatorów swoich idei i koncepcji (Holdar, 1992 s. 319). W Niemczech natomiast wielu wybitnych geografów i geopolityków popularyzowało jego dorobek naukowy i stał się on tam uczonym znanym i cenionym. Niewątpliwie Kjellén był wybitnym kreatorem, a następnie propagatorem nowej oryginalnej dziedziny wiedzy. W geopolityce w jego wydaniu niestety normy etyczne i humanistyczne były jednak w pełni podporządkowane sile, bezwzględności i skuteczności.

Ocena upadku I Rzeczypospolitej

W książce pt. *Państwo jako forma życia* w rozdziale zatytułowanym *Zagłada państwa* Kjellén analizuje przyczyny upadku Polski. Uważa, że w zasadzie nie nastąpił on z winy agresorów, czyli trzech państw zaborczych, ale samego państwa polskiego, które nie potrafiło właściwie funkcjonować. Warto tu przytoczyć cytat z tekstu Kjelléna „Polska nie była w stanie wytworzyć odpowiednio zorganizowanej wspólnoty, w swym rozwoju historycznym nie zapewniła odpowiednich warunków dla swego narodu, no i w rezultacie zginęła niezwykle

śmiercią. Pamięć o niej została usunięta z historii obcymi siłami, a teraz tam, gdzie stuleciami znajdowało się potężne państwo panuje martwa cisza, a pozostawiony sobie bezradny naród znajduje się w trzech obcych domach” (Kjellén, 1917a, s. 214).

Porównuje los Polski do pokonanego w 1902 r. Transwalu oraz w 1910 r. Korei. Przypomina, że podobny projekt wyznaczenia „stref interesów” groził Syjamowi w 1896 r. ze strony Francji i Anglii oraz Persji w 1907 ze strony Rosji i Anglii. Zakładał, że w najbliższej przyszłości może nastąpić rozbiór Chin, Turcji, a nawet Austro-Węgier. [W tym ostatnim przypadku przewidywania autora w pełni spełniły się.] W dalszym ciągu tekstu zastanawia się nad relacjami między prawem międzynarodowym a istniejącymi potrzebami politycznymi. Te ostatnie zazwyczaj przeważają. Dlatego na podstawie porozumień traktatowych państwo polskie zostało podzielone przez trzy mocarstwa ościennie. Fakt ten Kjellén ocenia następująco: „Traktat rozbiorowy był ustalony z zewnątrz w trakcie realizowanej agresji. Zagłada państwa polskiego jest szkolnym przykładem „złośliwej anemii” w funkcjonowaniu państwa.¹⁸ Bowiem nie decyzje obcych państw o rozbiórze z 1772, 1793, 1795 r. były przyczyną śmiertelnego zejścia Polski – to były jedynie przełomowe epizody w długim procesie rozpadu. Śmierć już znajdowała się w samym sercu tego państwa, w którym był chory sam naród. Przyczyny były oczywiste już dla współczesnych: „tam gdzie znajduje się dwóch Polaków tam mają miejsce trzy odrębne zdania. Naród polski pozbawiony elementarnych zasad i chęci do poświęceń dla wspólnego dobra rozpadł się na jednostki dążące do nieograniczonej swobody. Państwo w wyniku tego przekształciło się w anarchistyczną hordę, niebezpieczną dla otoczenia. Ta sytuacja dała wygodny pretekst do interwencji. Rozpadające się państwo padło do nóg zwycięzców w postaci łatwego trofeum. Rozkładający się naród prowokował do napaści, gdyż nie zapewniał odpowiedniej obrony przed zagrażającym niebezpieczeństwem. Nasze normalne nastawienie wobec występowania widocznego nieszczęścia nie zmienia faktu, że był to proces naturalny, nieunikniony. Opisana sceneria wydarzeń przy przyjęciu terminologii estetycznej nie była „tragiczna” a jedynie „negatywnie patetyczna”. To była prawomocna egzekucja schodzącego ze sceny dziejowej narodu, który sam wydał na siebie wyrok” (Kjellén, 1917a, s. 215).

Przytoczony cytat z książki Kjelléna jest dość tendencyjny¹⁹ i nie ma potrzeby go komentować. Ważne, że pogląd na upadek Polski jest znamieny dla mentalności autora i tłumaczy jego stosunek do wszelkich kwestii geopolitycznych. Obserwując współczesny mu świat Kjellén doceniał siłę i sprawność polityczną. Sprawy moralne były drugorzędne i mało istotne. Według jego opinii zadaniem

¹⁸ W tym miejscu tekstu nawiązywał do książki szwedzkiego demografa i historyka G. Syndberga (1857–1914), który pisał o tzw. „braku narodowego instynktu” (*Bristen på nationell instinkt*).

¹⁹ Nawet zakładając, że opinia Kjelléna o przyczynach upadku Polski jest powierzchowna, to jednak tkwi w niej dużo przykrej dla Polaków prawdy.

każdego państwa i narodu jest walka o dominację i przewagę. Dlatego wrogo, ale z szacunkiem, odnosił się do Rosji, a z aprobatą i podziwem – do Niemiec. W takiej sytuacji trudno było oczekiwać od Kjelléna pozytywnego nastawienia do Polski.

Uwagi końcowe

Bezpośrednio po opublikowaniu książki R. Kjelléna (1914) wybuchła I wojna światowa. W początkowym okresie wojny Kjellén domagał się włączenia Szwecji do konfliktu zbrojnego w Europie po stronie państw centralnych. Stał się jednym z czołowych reprezentantów tzw. ugrupowania aktywistów, które uważało, że w interesie Szwecji jest bezpośrednie uczestnictwo w wojnie i wsparcie Niemiec w wojnie z Rosją. Sądziła ona, że jedynie obecność floty niemieckiej i szwedzkiej w Zatoce Fińskiej jest rękojmią bezpieczeństwa dla państwa szwedzkiego. Kjellén zakładał, że Szwecji po zakończonej wojnie i tak grozi zwasalizowanie ze strony zwycięskich Niemiec lub Rosji. W takiej sytuacji lepiej być podporządkowanym europejskim Niemcom niż azjatyckiej Rosji. Nie przewidywano wówczas, że mogą przegrać zarówno Rosja, jak i Niemcy.

W sierpniu 1915 r. wystąpił Kjellén z apelem o przystąpienie Szwecji do wojny. Kilka miesięcy później radykalnie i nieodwracalnie zmienił zdanie. Zorientował się, że nieangażowanie się w konflikt jest lepszym rozwiązaniem dla Szwecji i już zdecydowanie optował, aż do końca wojny za polityką neutralności. Bardzo krytycznie odniósł się do rewolucji rosyjskiej i był przekonany, że bolszewicka Rosja nadal jest zagrożeniem dla Zachodu. Nie podzielał optymizmu wielu czołowych lewicowych intelektualistów. Zakładał, że czerwona Rosja będzie państwem jeszcze bardziej despotycznym, niedemokratycznym i imperialnym.

Po niespodziewanej dla niego bezwzględnej klęsce Niemiec oraz oczekiwanym rozpadzie Austro-Węgier, Kjellén był zmuszony zmienić swoje poglądy geopolityczne. Przewidywał, że w przyszłości świat będzie monocentryczny. Jedynym wielkim hegemonem na świecie staną się potężne Stany Zjednoczone, które stopniowo podporządkują sobie Anglię. Sądził ponadto, że rola Francji ulegnie wyraźnej marginalizacji. Współczuł Niemcom „skrzywdzonym” przez zwycięskie państwa Ententy, wierzył jednak w odrodzenie Niemiec, choć zdawał sobie sprawę, że ich możliwości oddziaływania na politykę światową są już ograniczone. Odzyskanie przez Niemcy rangi światowego mocarstwa jest już nierealne. Będą nadal największym narodem europejskim, ale ich próby utworzenia *Mitteleuropy* napotkają na duże trudności ze strony Francji i podporządkowanej jej Polski. Oceniał, że z kolei kryzys państwa rosyjskiego jest krótkotrwały i przy sprzyjających okolicznościach Rosja znowu stanie się wielkim imperium niebezpiecznym dla swego otoczenia.

Można stwierdzić, że w ogólnym zarysie przepowiednie Kjelléna były trafne i rozsądne. Nie to jednak było powodem, że jest postacią znaną i docenianą przez

kolejne pokolenia geografów i politologów. Najważniejsze osiągnięcia Kjelléna wiążą się z jego działalnością naukowo-badawczą i publikacyjną prowadzoną w latach poprzedzających I wojnę światową. Nie tylko był niekwestionowanym autorem nazwy „geopolityka” dla całkowicie nowatorskiej i oryginalnej dyscypliny naukowej, ale również wraz z niemieckim geografem Ratzlem skonstruował jej założenia teoretyczno-metodyczne oraz podstawy merytoryczne. Porównując tych dwóch wielkich animatorów nowej dziedziny wiedzy trzeba przypomnieć, że reprezentowali podobne poglądy polityczne i geopolityczne; obydwaj też kierowali się pragmatyzmem i realizmem przy ocenie sytuacji politycznej świata. Znacznie się jednak różnili pod względem intelektualno-psychicznym. Ratzel był badaczem-empirykiem o olbrzymim dorobku naukowym. Jako uczony o wielkiej erudycji i pracowitości tworzył monumentalne dzieła geograficzne liczące po kilka tysięcy stron tekstu. Kjellén był bardziej wizjonerem, dysponującym inwencją i błyskotliwym intelektem. Uzupełniali się więc doskonale i dzięki ich współpracy, wysiłkowi i kreatywności powstały podstawy naukowe geopolityki.

Piśmiennictwo

- Blacksell M., 2008, *Geografia polityczna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Flint C., 2008, *Wstęp do geopolityki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Holdar S., 1992, *The ideal state and the power of geography the life – work of Rudolf Kjellén*, *Political Geography*, 2, 3, s. 307–323.
- Hwang K., 2011, *Power in Alexander Supan's. "Guidelines to General Political Geography" 1918/1920*, *Przegląd Geopolityczny*, 3, Częstochowa, s. 23–44.
- Jean C., 2003, *Geopolityka*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Kjellén Björkquist R., 1970, *Rudolf Kjellén. En människa i tiden kring sekelskiftet*, Del I och II, Verbum, Stockholm.
- Kjellén R., 1891, *Hvad har Sverige vunnit genom unionen med Norge? Ett väktarerop till svenska folket*, Göteborgs-Postens aktiebolag, Göteborg.
- , 1893, 1894, *Unionen: Sådan den skapades och sådan den blifvit*, I, *Den ursprungliga unionen*, II, *Unions historia (1818–1891)*, III, *Den nuvarande unionen*, F&G Beijers bokförlags-aktiebolag, Stockholm.
- , 1899, *Studier öfver Sveriges politiska gränser*, Ymer, 19.
- , 1901, *Politikken som vetenskap*, Göteborgs Aftonblad, 22/26.03.1901, Göteborg.
- , 1905, *Geopolitische Betrachtungen über Skandinavien*, *Geographische Zeitschrift*, 11(12), Leipzig, s. 657–671.
- , 1914, *Die Grossmächte der Gegenwart*, B.G. Taubner, Leipzig-Berlin.
- , 1915, *Die Ideen von 1914: Eineweltgeschichtliche Perspektive*, Zwischen Krieg und Frieden, 29, S. Hirzel, Leipzig.
- , 1916a, *Die politischen Probleme des Weltkrieges*, B.G. Teubner, Leipzig-Berlin.
- , 1916b, *Staten som lifsform*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm.
- , 1917a, *Der Staat als Lebensform*, S. Hirzel, Leipzig.
- , 1917b, *Schweden. Eine politische Monographie*, Oldenbourg, München.
- , 1917c, *Studien zur Weltkriege*, H. Bruckmann, München.

- , 1918–1919, *Uderskninger till politikens system*, 1. Öfverindelning och terminologi, 21, 2, s. 98–128; 2. Underindelningen, *Statsretenskaplig Tidskrift*, 22, 3, Lund, s. 3–18.
- , 1918, *Warum ich es mit Deutschland in diesen Weltkriege halte? Stimmen zum Weltkrieg*, Verlag Karl Curtius, Berlin.
- , 1920, *Grundriss zu einem system der Politik*, S. Hirzel, Leipzig.
- , 1921a, *Die Grossmächte und die Weltkrise*, B.G. Teubner, Leipzig.
- , 1921b, *Dreibund und Dreiverband. Die diplomatische Vorgeschichte des Weltkrieges*, Duncer-Humblot, München.
- , 1924, *Der Staat als Lebensform*, Vorwinkel, Berlin-Grünewald.
- Kjellén (Čellen) R., 2008, *Gosudarstvo kak forma žizni*, Rossren, Moskva.
- Moczulski L., 1999, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa.
- Otok S., 2003, *Geografia polityczna. Geopolityka–Państwo–Ekopolityka*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Petersson O., 2003, *Politisk vetenskap och vetenskaplig politik. Studier i svensk statvetenskap kring 1900*, Uppsala Universitet, Uppsala.
- Potulski J., 2010, *Wprowadzenie do geopolityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Rykiel Z., 2006, *Podstawy geografii politycznej*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Sykulski L., 2011, *Geopolityka, czyli pochwała realizmu. Szkice teoriopoznawcze*, Warszawa-ska Firma Wydawnicza, Warszawa.
- Thunander O., 2001, *Swedish-German Geopolitics for a New Century – Rudolf Kjellén's. The State as a Living Organism*, *Review of International Studies*, 27, 3, s. 451–463.

[Wpłynęło: lipiec; poprawiono: grudzień 2012 r.]

PIOTR EBERHARDT

THE THEORETICAL AND IDEOLOGICAL FOUNDATIONS OF GEOPOLITICS ACCORDING TO RUDOLF KJELLÉN

The paper presents the creative work and views on matters geopolitical of Rudolf Kjellén (1864–1922), the Swedish scholar in fact making the first known (1899) use of the term “geopolitics.” Later, in *Politikken som vetenskap (Politics as science)*, which was published in 1901, Kjellén explained the thematic scope of this new domain of science, situated between political science and geography.

An outline biography of Kjellén (who was a Professor at the Universities of Gothenburg and Uppsala) occupies the first part of this paper, note *inter alia* being taken of his activity in politics, as a member of the lower chamber of the Swedish Parliament.

The scholar's most important scientific achievements are also obviously considered in this paper, not least in regard to his more important books published. A subsequent part of the paper goes to greater length in characterising the publication *Politics as science* already alluded to, which is in the nature of a programming and ideological document. The subsequent part is then devoted to the most important book written by

Kjellén, i.e. *The State as a Living Form* (of 1916); a work deploying the metaphor of the state as a biological organism, which emerges, develops and finally succumbs.

Equally, Kjellén came up with five forms in which the state may appear, i.e. as geographical space, a nation, a society, an economy or a power system. Corresponding with the said forms are five identified domains of science and knowledge, i.e. geopolitics, ethnopolitics, socio-politics, economic politics and crato-politics. As is noted here, issues relevant to this concept were analysed in great detail by Kjellén.

The subsequent part of the paper refers to another book by Kjellén that attracted both recognition and controversy. This was concerned with the role of powerful states in international relations, the eight states mentioned and considered to play the roles of world powers at the time being "England", Russia, the United States, France, Germany, Italy, Austria-Hungary and Japan. Of those, four played a truly global role, namely the British Empire ("England"), Russia, Germany and the United States. Kjellén analysed the political, military, demographic and economic potentials of these entities, assuming rightly that the nearest future would bring a confrontation between these superpowers for world leadership. It was then on the basis of on the assessment of these entities' power, and the possibility of their attaining the goals they had set for themselves, that Kjellén developed a vision of the political future of the world - a vision that very largely turned out correct.

The Swedish scholar gives over rather a lot of space to the then circumstances and future of the German state and nation. The assumed attitude towards German programmes and aspirations is definitely positive, a fact that is not merely recalled, but also commented upon in a separate section of this paper. Also interesting from the Polish viewpoint is the fact that Kjellén made space in one of his works for an analysis of what caused the downfall of Poland at the end of the 18th century. Bearing that in mind, this paper elects to report views on this issue of geopolitical and moral significance as faithfully as possible.

In the final part of the paper it is stressed that Rudolf Kjellén and the German scholar Friedrich Ratzel were the originators and animators of the new domain of science and knowledge that geopolitics had become. The paper therefore offers profiles of the two thinkers, who complemented each other when it came to the development of the theoretical and methodological prerequisites for geopolitics, as well as its substantive foundations.